

Ўзбекистон Давлат санъат ва маданият институти

“Педагогика ва психология” кафедраси

“Педагогик технологиялар”

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

**Тузувчилар: Педагогика ва психология кафедраси доценти
М.Абдужабборова, п.ф.н., Г.Акромова ва бошқалар**

**4-МАВЗУ: ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ
БОШҚАРИШ. ТАЪЛИМ ВА АҚЛИЙ
ТАРАҚҚИЁТ. ТАЪЛИМНИ
ИНДИВИДУАЛЛАШТИРИШ**

Тошкент – 2017

ТЕХНОЛОГИК КАРТА

4-МАВЗУ

Таълим жараёнини бошқариш. Таълим ва ақлий тараққиёт. Таълимни индивидуаллаштириш

Мақсад ва вазифалар

Таълим - жуда кенг маънога эга бўлиб, у билим, куникма ва малакаларни ўзлаштириш, урганиш, ургатиш. Мактабларда фан асослари, яъни узаро мантикий боғланган, укувчиларни ёшига мос ва табиат жамият ҳамда тафаккурнинг муҳим тараққиёт қонунларини тугри тушунишга ёрдам берувчи фаннинг асосий томонлари урганилади. Шунинг учун ҳам укув фанларининг тузилиши дастурлар мактабнинг таълим-тарбия вазифаларига, укувчиларининг ёш хусусиятларига жавоб берадиган бўлиши лозим. Шундагина ёш авлодни ҳар томонлама камол топган шахс қилиб тарбиялашда катта аҳамият касб этади.

Уқув жараёнининг мазмуни

1. Таълимни ва билимларни ўзлаштиришни бошқариш муаммолари ҳамда имкониятлари.
2. Бошқаришнинг методологик ва назарий асослари.
3. Чет эл психологиясида таълим ва тараққиёт муаммолари.
4. Ўқиш типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Таълимни индивидуаллаштиришда диагностика методикалардан фойдаланиш.

Уқув жараёнини амалга ошириш технологияси

Метод: Оғзаки баён қилиш, “Баҳс-мунозара” методи, жамоатчилик фикрий фаолияти, ижодий, танқидий ва таҳлилий ёндашув асосида ўтказилади.

Шакл: аудитория-дарс шакли, жамоада ишлаш.

Восита: тарқатма материаллар – матнлар, маълумотномалар

Усул: ёзма материаллар ва чизмаларни аниқ ажратиш ва белгилаш асосида.

Назорат: савол-жавоблар

Қўйилган натижалар

Уқитувчи:

Маърузачи қисқа вақт ичида барча талабалар томонидан мавзунинг ўзлаштирилишига эришади. Талабалар фаоллигини оширади. Талабаларда дарсга нисбатан қизиқиш уйғотади. Ўз олдига қўйган мақсадига эришади.

Талаба:

Янги билимларни эгаллайди. Яқка ҳолда ва гуруҳ билан ишлашни ўрганади. Нутқи ривожланади ва эслаб қолиш қobiliяти кучаяди. Қисқа вақт ичида кўп маълумотга эга бўлади..

Келгуси режалар (таҳлил, ўзгаришлар)

Педагогик психологик технологияларни ўзлаштириш ва уларни дарсга татбиқ этиш, такомиллаштириш. Ўз устида ишлаш, мавзунинг ҳаётий воқеалар билан боғлаш. Педагогик маҳоратни ошириш.

4-МАВЗУ: Таълим жараёнини бошқариш. Таълим ва ақлий тараққиёт. Таълимни индивидуаллаштириш (2 соат)

Режа:

1. Таълимни ва билимларни ўзлаштиришни бошқариш муаммолари ҳамда имкониятлари.
2. Бошқаришнинг методологик ва назарий асослари.
3. Чет эл психологиясида таълим ва тараққиёт муаммолари.
4. Ўқиш типлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.
5. Таълимни индивидуаллаштиришда диагностик методикалардан фойдаланиш.

Таълим - жуда кенг маънога эга бўлиб, у билим, куникма ва малакаларни ўзлаштириш, урганиш, ургатиш жараёнидир. Бу таъриф ҳозирги замон таълими учун етарли эмас. Чунки ҳозир мустақиллик даврида таълим узининг мазмуни билан укувчиларга билим, куникма ва малакалар бериш билан бирга, укувчиларни ҳозирги замон руҳида миллий кадрлар, жаҳон маданияти ва маорифининг илғор гояларидан оқилона фойдаланиб тарбия берувчи, бола шахсини ривожлантирувчи, уни мустақил фикрлашга ургатувчи, илмий тушунча ва изланишларга лаёқатли қилувчи таълим ҳамдир.

Таълим икки томонлама жараён;

- 1-дан, укувчи томонидан бажариладиган, бошқариладиган,
- 2-дан, укувчи томонидан бажариладиган жараёндир.

Демак, таълим жараёни урганиш ва ургатиш, урганиб олиш ва уни ҳаётга тадбиқ этиш хусусияти билан изоҳланади.

Урганиш (укитиш) - бу укутувчининг укувчиларга билим, куникма ва малакалар бериш, уларда янги ҳақиқатни очишга қодир бўлган ижодий, мантикий тафаккурни тарбиялашдир.

Урганиш- бу укувчиларнинг укутувчи томонидан берилган билимларни, қабул қилишлари жараёни, ўзларида билиш қобилиятларини, фикрлаш операциялари ва ҳаракатларни таркиб топтириш жараёнидир. Бу пассив мушоҳада жараёни эмас, балки укутувчи томонидан укувчиларга бериладиган билим ва малакаларни фаол равишда қайта ишлаш жараёнидир.

Урганишнинг асосий моҳияти шундаки, бунда - ўқиш жараёнида укувчилар мустақил равишда билим ола билиш ва бу билимлардан фойдалана

олиш куникмасини уз ичига олувчи аклий ва жисмоний меҳнат элементларини узига синдиради.

Таълимнинг муваффақияти укув материалларнинг мазмунигагина, таълим усулларигагина эмас, балки у куп жихатдан укувчининг кандай уқиётганлигини билишга, яъни укувчининг ёш хусусиятларига, аклий тараккиёти ва фаоллигига мувофик малакаларни узлаштириш жараёнининг психологик асосларини билишга ҳам богликдир.

Уқиш жараёни - укувчининг узига хос хусусиятларига ҳам, унинг психик ривожланишининг (аклий, эмокионал, иродавий жихатдан) индивидуал тавсифномасига, унда уқишга нисбатан қарор топган муносабатларига, унинг кизикиш-хавасларига богликдир. Бошқача қилиб айтганда, таълим жараёни укувчига нимани ва кандай қилиб узлаштиришнинг оддий бир хил натижаси эмас, яъни сиртдан таъсир қиладиган шарт-шароитларнинг оқибати эмас, балки укувчининг индивидуал-психолок хусусиятларига боглик равишда амалга оширилади.

Таълимни ижодий узлаштириш, урганиш, билим эгаллаш 3 омилга:

1. Нимани уқитишга;
2. Қим уқитади ва кандай уқитишга;
- 3 Қимни уқитишга боглик.

1- ҳолда: уқитиш характери узлаштирилаётган материалларга, унинг мазмунига ва кандай тизимда етказиб берилаётганлигига боглик.

2- ҳолда: а) уқитувчининг услубий маҳоратига;

б) иш тажрибасига;

г) унинг билимига боглик;

3- ҳолда: а) қимни, кандай укувчини уқитишга;

б) психик ривожланишининг индивидуал тавсифномасига;

в) кизикиш ва хавасларига богликдир.

Урганиш - билимларни узлаштириш информация олиш, эсда сақлаш ва уни англаб қолишнигина эмас, балки билимларни кейинчалик, укув ишида шунингдек, меҳнат жараёнида, умуман турмушга тадбиқ қилиш қобилиятига эга бўлишдир.

Билимларни урганиб олиш, уни узлаштириш қуйидаги психологик қомпонентлар асосида бўлади.

1. Укувчиларнинг уқишга ижодий муносабатда бўлиши :

2. Материал билан бевосита танишиш жараёни :

3. Олинган материални фаол равишда кайта ишлаш жараёни булган фикрлаш (тафаккур)

4 Кабул килинган ва ишлаб чикилган ахборотни эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш жараёни.

Агар укувчида узлаштиришнинг ана шу компонентларини(таркибий қисмларини) ҳисобга олиб таълим берилса, ҳар бир компонентда таълимни узлаштириш жараёнига эътибор берилса, укувчи уни мувафаккиятли узлаштиради.

Урганиш - йул-йулакай, тасодифий ва режали булиши мумкин. Йул-йулакай урганиш - турли материал ва информацияларни турли шароитда урганишдир. Бунда укувчи материални изланишлар, қўп қитобларни мутолаа қилиш орқали урганади. Бундай урганиш инсон ҳаётининг турли фаолиятлари давомида руқ беради.

Режали урганиш эса материалларни мунтазам равишда режа асосида, мақсадга қаратилган фаолият орқали урганиш демақдир. Шунинг учун ҳам урганиш – фаолият ҳисобланади. Урганиш бу стихияли жараён эмас, балки у мақсадга қаратилган, режалаштирилган жараёндир. Урганиш - материални узлаштириш – бу онгли жараёндир. Шунинг учун у фаол жараён ҳамдир. Чунки укувчи уқитувчи томонидан идрок қилинган материални узининг тажрибасига, ҳаётга боғлаш билан воқеликка онгли муносабатда булади.

Урганиш жараёни уқитувчи шахсига, унинг педагогик фаолиятга қандай тайёргарлигига, уз билимларини укувчилар онгига етказиб беришига унда укувчиларнинг хусусиятларининг ҳисобга олишга, таълимни ҳаётга ва болалар тарбиясига боғлаб олиб боришга боғлиқдир. Демақ, урганишнинг ҳар иккала томонлама жараён эканлиги, у укувчи ва уқитувчи фаолиятини бошқарилишини талаб қилади.

2. Укувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш, таълим жараёнини бошқариш - педагогик психологиянинг ҳал қилиниши лозим булган масалалардан биридир.

Қўпчилиқ психологлар таълим жараёнини, яъни укувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш қийин деб таъкидлайдилар. Лекин уни бутунлай бошқариб булмайдиган жараён дейиш нотўғридир. Чунки бу аниқ мақсад қўзлаб таълим бериш гоёсига зиддир. Бироқ, уқитувчи таълимни ташкил этади, унга раҳбарлик қилади, уни амалга оширади дейиш ҳам уни бошқарилади деган маънони бермайди. Чунки биз бошқариладиган таълим деб шундай таълимни айтамизки, бунда ҳар бир боланинг ҳаракатлари назорат қилиниши, уқитувчи таълимнинг ҳар бир босқичида укувчиларни билимларни

узлаштириши ёки муайян куникма ва малакаларни хосил килиш хакида узлуксиз ахборот олиб ва янги материалларни ҳамда утилган материалларни узлаштирилганлиги характериға караб такдим килиниши лозим. Укитувчи таълим жараёнида укувчиларинг билимларни узлаштириш жараёнини ва аклий ривожланишнинг боришини ҳамма вақт ҳам назорат кила олмайди. Бу ҳозирги таълим жараёнинг жиддий камчилигидир.

Жаҳон психологларининг фикрича, билимларнинг бошқаришнинг мумкин булган йули - узлаштириш жараёнини берилган топширикнинг узлаштириш жараёни сифатида махсус ташкил этишдир. Бу соҳада яхшироқ ишланган тизим П.Я.Гальпериннинг аклий ҳаракатларини этап(боскичма-боскич) буйича таркиб топтириш назариясига асосланган таълим тизимидир. Бу назарияға мувофиқ, одамнинг онтогенетик ривожланишидаги ҳаракатлар интериоризацияси деган жараёнлар, яъни ташки ҳаракатларнинг аста-секин ички аклий ҳаракатларға айланиши жараёнлари руй беради. Даставвал укувчилар ташки моддий ҳаракат билан иш куради «фақат шундан кейингина ҳаракатнинг интеграцияси: яъни унинг ички ҳаракатға, энди бутунлай боланинг аклида воқе буладиган ҳаракатға айланиши руй беради», деб ёзади А. Н. Леонтьев (Проблемы развития психики, иккинчи нашри, М. «Мысль» 1965.383 бет) Таълим жараёнини бошқаришда П.Я.Гальпериннинг узлаштириш жараёнини махсус ташкил килиш, таълимни этаплар асосида ташкил килиш назарияси муҳимдир.

Бу этаплар куйидагича :

I –боскич - Болага узлаштириш учун йул-йуриқлар курсатилмайди.

II-боскич - Узлаштириш учун йул-йуриқлар курсатилади ва укувчи уни бажаришға киришади.

III-боскич - Моддий ҳаракат боскичи булиб, бунда ҳаракат ё предметларда ёки уларнинг тасвирларида (схема, чизмалар, макетлар ва хоказо) олиб борилади, улар нарсалар билан таккосланилади.

IV- боскич - Кейин шу ҳаракатларнинг узини нарсаларға таянмай баланд овоз(нутк) воситасида бажарилади.

V- боскич - баланд овоз воситасида ҳаракат килишни ички режаға кучириш – бу худди уша ташки нуткнинг узи, лекин «уз ичида ҳаракат килиши»дир.

VI- боскич – ички нуткдаги «узи учун» ҳаракат кисмидир.

Аклий ҳаракатларни боскичма-боскич таркиб топтириш шу жараён қайси шарт ва усуллар ёрдамида таркиб топган булса, ана шу шарт ва усуллар тизими томонидан детерминлаштирилган экан, бу уларни эгаллаш,

бошқариши мумкин эканлигини англатади. П.Я. Гальперин раҳбарлигида утказилган тадқиқотлар фикрлаш ҳаракатларини курсатиб утилган принцип бўйича таркиб топтириш таълим жараёнини самарали бошқариш имконини беради.

2. Кишининг фаолият жараёни одамнинг узини ураб олган объектив дунёга фаол муносабатда бўлишининг энг муҳим шаклларида биридир. Шу фаолият туфайли одам билан ташқи дунё уртасида реал боғланиш амалга ошади.

Педагогик психология укув ҳолатларинг асосий шакллари уйин, тақлид қилиш, меҳнат, такрорлаш ва ёд олиш, синаб қуриш ва ҳатоларни аниқлаш, машқланиш ва укув вазифаларини ҳал қилиш, мустиқ фикрлаш, шунингдек ҳиссий алоқа қилиш, нарсаларни қўл билан ҳаракатга келтириш ролли уйинлар, укув профессионал фаолият қабилар билан белгилайди. Буларнинг ҳаммаси таълимни муваффақиятли узлаштиришга, урганиш фаолиятини енгиллаштиришга, янги билимлар ҳақида чуқур тасаввурлар қолдиришга, уларни хотирада узок вақт сақлаб туриш ва керак вақтда эсга туширишга ёрдам бериш асосий омиллардан ҳисобланади.

Уйин болаларнинг ижодий фаолияти бўлиб, атроф ҳаётдаги воқеаларни айнан узидагидек эмас, балки уни узича акс эттириш, баъзи нарсаларни узлаштириш, узига уйлаб чиқариш жараёнидир. Болалар уйинларда ҳаёл қилади, ижод қилиш элементлари қуринади, фикр юритади, уларни уз нутқида баён этиш орқали ривожланади.

Меҳнат фаолияти укувчи шахсига ҳар томонлама таъсир қилади. Ҳар томонлама ривожланиш шахсни тарбиялашнинг асосий шарт, шахснинг онгли фаоллигидир. Меҳнатда укувчи шахснинг характери ва иродаси тарбияланади, қўзғувчанлиги, диққати ривожланади. Меҳнат фаолияти укувчиларда нарсаларнинг узини ва уларнинг шакллари, ҳаракатларини масофани ва бошқаларни эсда қолдириш билан боғлиқдир. Одамнинг онгли ва мақсадга қаратилган меҳнат фаолияти ҳар вақт маълум мотивларнинг бўлишини тақозо қилади. Меҳнат фаолиятида мотивлар одам эҳтиёжлари сабабли пайдо бўлади. Укувчиларнинг укув фаолиятига қизиқишлари у ёки бу фаннинг узлаштиришга интилиши, билимларини қенгайтириш ҳам маълум мотивлар асосида бўлади.

Уқиш фаолияти жараёнида уқиш, урганиш мотиви узгаради ва таркиб топади. Уқиш фаолияти дастлабки йилларда укувчи уйда уни уришмасликлари учун, яхши баҳо олиш мақсадида уқиши мумкин. Урта мактаб йилларида укув предметларига дифференциал қизиқиш пайдо бўлади ва шу асосда фан муаммоларига қизиқиш юзага келади ва натижада

усмирларда билимга булган кизикишларини кондиришга каратилган билимларни эгаллаш мотивлари пайдо булади.

Маълумки 1997 йил 25 августда «Таълим тугрисидаги конун» кабул килинди. Унинг II бобида таълим тизими ва унинг турлари аниқ курсатиб берилди. Унга мувофиқ, таълим уз Давлат тили, дастури ва таълим муассасаларни билан белгиланиб, у ягона ва узлуксиз таълим тизимидир. «Таълим тугрисидаги Конун»га биноан, болалар ёшлигидан бошлаб то ишлаб чиқариш жараёнида ҳам таълим олиш ҳукукига ҳақлидирлар. Умрининг охиригача ҳам инсон воқеликни тинмай урганиб боради. Таълим турлари мактабгача таълим, умумий ва урта таълим, урта махсус таълим, олий таълим, олий укув юртлиридан кейинги таълим, малака ошириш, мактабдан ташқари таълим, оиладаги таълим тизими билан изоҳланади. Бу таълим тизими ёшларга билим, қуникма ва малака бериш билан қифояланмай, балки уларнинг қомил инсон қилиб ётиштириш қабии буюқ вазиқаларни бақаради. Уқувчилар қилими ҳаёт тақрибалари билан боқланган бўлиши лозим. Қан асосларини ҳаёт билан, мустақил ривожланиш амалиёти билан мустақкам боқлаб урганиш, уни ишлаб қикиш меҳнати билан қушиб олиб бориш талаб ётилади. Шундагина уқувчилар қилимларини ошиши ва бойиши учун, уқувқи шахсининг тарқиб топиши учун қатта имқониятлар вуқудга қелади. Уқув амаллари ва ургатувқи амаллар уқувқини назарий олган қилимларини амалга татқиб қилишда, бевоқита ишлаб қикариш (зақуд, фабрика, қурилиш ва ҳоқазо)билан боқлик бўлишда қатта ақамият қасб ётади ва болани қелқуси ҳаётга, қаолиятга, қасбга тайёрлайди.

4.Таълим жараёнини мувафқакиятли ташқил ётиш унга таъсир ётувқи омилларга ҳам боқликдир. Бу омиллар ички ва ташқи омиллардир.

Ички омилларга –диққат ва установкалар қиради. Яъни таълим жараёнида уқитувқининг уқувчилар диққатини ташқил қилиши, уларни турли ҳолатларида турлича диққат ҳусусиятларида қойдалана олиш, диққатнинг барқарорлик ва ихтиёрийлик ҳусусиятини шакллантиришдаги усуллардан қойдаланиб уқувқи диққатини ривожлантириб боришдир. Шунингдек, уқувчиларнинг ҳам узига қалб қилиш, узлаштиришга қийналадиган, диққати тарқок уқувчилар билан узаро муносабатлар урнатиш таълим мувафқакиятини белгилайди.

Бола ҳар қандай таълим жараёнида ҳам, у болани қизиктирадимии, зериктирадимии ундан қатъий назар, дастур мазмунини эгаллашга тайёр туришлари қуп қихатдан уқитувқи шахсига боқликдир.

Шунингдек, ички омилларга уқувқининг данқасалиги, ишёқмаслиги, уз иродасини ташқил қила олмаслиги, лаёқатининг паствлиги ҳам қиради.

Ташки омилларга укув материалларининг мазмуни ва шаклини мақсадга йўналтириш даражаси, укувчининг бир синфда икки йил қолиши, бир мактабдан иккинчисига кочиб утиши, уқитувчиларнинг узғариб туриши ва уларни укув жараёнига муносабати, укувчини касал бўлиб қолиши қабилар қиради. Булар укувчиларни билимларни узлаштириши ва уни уқиб олишга таъсир қилади ва ҳатто узлаштириш жараёнини пасайишга сабаб бўлади.

Таълим мазмунини тула ва чуқур узлаштиришда такрорлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун такрорлаш аниқ бир мақсадга қаратилган бўлиши, у онгли яъни англанган бўлиши, такрорлаш материални эсдан чиқармасдан олдин бўлиши, такрорлашда ассоциация қонунларига риоя қилиб, материални бир-бирига боғлаб такрорланиши, қийин материалларни энг муҳим хусусиятларини ажратиб, уни ён дафтарга ёзиб ёки тагини қизиб такрорлаш муҳимдир. Энг асосий такрорланган материални онда қайта жамлаб чиқишдир. Бунда уқиб урганган материал ётиш олдидан ёки бошқа машғулотлар билан шугулланиш жараёнида уни ичида такрорлаб чиқилса узлаштирилган ва узлаштирилмаган материал аниқ билиб қолади ва укувчи узлаштирамаган материални қитобни очиб уқиб олса у материал унинг билим бойлигига айланади.

Такрорлашда ёд олишни ташкил қилиш ҳам аҳамиятлидир. Ёд олиш хронологик қамларни, формула ва қоидаларни билишда бўлиши мумкин. Лекин материални ёд олишда унинг мазмунига алоҳида эътибор бериш лозим. Агар ёд олинаётган материални мазмунига тушуниб, уни бир-бирига боғлаб уқиб олишга эътибор берилмаса, ундай ҳолда қурук ёд олинган материал тезлик билан унутилади ёки у укувчидан баҳо олгунга қадар етади ва кейин эсидан қикади.

Уқитувчи укувчиларни укув материалларни узлаштиришларида бунга албатта эътибор беришлари лозим.

Шунингдек, таълим жараёнида уқитувчи берган янги билим ва информацияларни укувчилар томонидан узлаштирилганликларини билишда таълимдаги қайтарма алоқа муҳимдир. Қайтарма алоқа жараёни ҳамма жараёнлардан ҳам айниқса янги мавзуларни мустақамлаш ёки утилган мавзунини такрорлаш жараёнида бўлади. Уқитувчи синф укувчиларини узлаштираган янги мавзу мазмунини аниқлашда мавзу бўйича қуплаб майда саволлар бериш ва қарточқалар тарқатиш орқали амалга ошириш мумкин. Қайтарма алоқа орқали мавзунини мазмунини қандай узлаштириб олганини аниқлаш ва у қелгуси мавзунини муваффақиятли узлаштириш қарови бўлади.

Билимларни узлаштириб қориш турли қуниқма ва малақалар ҳосил қилишга таъсир қурсатади. Хар қандай қуниқма билимларсиз бўлмайди. Таълимий қуниқмалар (ёзиш, уқиш ва ҳисоблаш урганиб олиш) қуниқмани биринчи турига қиради. Қуниқма ва малақаларни иккинчи турига умумий меҳнатга доир бўлиб, улар қасб-ҳунар таълими жараёнида қамиллашади.

Шунингдек, бу куникма ва малакалар синфдан ташкари машгулотларда фанлар буйича тугаракларда, кул меҳнати дарсларида: коғоздан, картондан, газламалардан, пластилиндан, турли нарсалардан тайёрлаш йули билан ҳосил қилинади. Ҳар бир ўқитувчи куникма ва малакалар ҳосил қилишни қонуниятларини билмоғи лозим.

Куникма, малакалар қуйидаги қонуниятларга асосланади.

1. Малакалар ҳосил қилишдаги нотекисликлар (яъни: бунда ижобий ютуқлар билан бирга ҳато, нотўғри ҳаракатлар ҳам қилинади.) Ҳамма ўқувчиларда ҳам малакалар бир хил шаклланавермайди.

2. Малакалар қучиши ва тормозланиши мумкин. Бунда(белгилари мустаҳкамланган малакалар янги малакаларни ҳосил қилишга ижобий таъсир қилади) ва янги малакаларни ўзлаштириши тезлашади.

3. Малакалар юксалиши ва пасайиши мумкин.

Бунда машқ катта роль ўйнайди. Таълим жараёнида билим ва тушунчалар шаклланиб бориши муҳим масалалардан биридир.

Ҳар бир фанлар буйича бериладиган билим ва тушунчаларни ўзлаштириш жараёни бевосита ўқувчиларни психик жараёнларни ривожланиб боришига уларда қобилият ва қизиқишларнинг шаклланишига таъсир қурсатиш билан бирга уларни ақлий ва ахлоқий жиҳатдан шаклланишига ёрдам беради. Чунки умумий маълумотлар мактабларда фан асослари, яъни ўзаро мантикий боғланган, ўқувчиларни ёшига мос ва табиат ғамият ҳамда тафаккурнинг муҳим тараққиёт қонунларини тўғри тушунишга ёрдам берувчи фаннинг асосий томонлари урганилади. Шунинг учун ҳам ўқув фанларининг тузилиши дастурлар мактабнинг таълим-тарбия вазифаларига, ўқувчиларининг ёш хусусиятларига җавоб берадиган бўлиши лозим. Шундагина ёш авлодни ҳар томонлама қамол топган шахс қилиб тарбиялашда катта ағамият қасб этади.

Илмий тушунчаларни эғаллаш, муайян фактларни турмушдаги нарсалар орасидаги боғланишларни идрок қилиш, уларни изоҳлай билиш, мустақил равишда умулаштира олиш ва ҳулосалар чиқара билиш демақдир.

Бошланғич синфданок табиат ва ғамият ҳаётидаги ҳодисалар қонуниятларни очиб бериш ва уларни ўқувчи онгига сингдириш жараёнида ўқувчиларни чуқур илмий билимлар билан қуроллантириб бориш, мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ўқитувчи ўз фанини қанчалик содда усулда баён қилмасин, у чуқур илмий бўлишни талаб қилади. Таълимнинг илмий бўлиши тўғрисидаги талаб ўқитувчининг ўқув материалли мазмунигагина эмас, балки ўнинг шу материалли ёритиб бериш ҳарактерига ва ўқувчиларнинг бу билимларни ўзлаштириб олишларига ҳам

богликдир. Укутивчи укувчиларни уйлашга, фикр юритишга ургатиши зарур.

Урганилаётган воқеалар ва нарсаларни улар ҳақидаги оғзаки ахборотларни идрок этиш жараёни, тасаввурлар, образлар тушунчаларни таркиб топтириш жараёни белгиларни таккослаш, чоғиштириш, қисмларга ажратиш, умумий жихатларни топиш, анализ ва синтезни уз ичига олувчи актив тафаккур шуни талаб қилади.

Билимларни узлаштириш, тушунчалар ҳосил қилиш жараёни бу билан тугалланмайди. Укувчилар билимларни тугри узлаштирганликларини, улар олган билимларни янги воқеаларни билиб олишга қандай тадбик эта олишларини, янги факт ва мисолларни тушунтиришга, янги объектларининг маълум хоссаларини топишга, амалий вазифаларни ҳал этишга қанчалик тадбик эта олишларини аниқлаш йули билан текшириш талаб қилинади. Натижада укувчилар узлаштирган билим ва тушунчаларнинг ҳақиқий эканини тасдиқлайдилар ва улар онгида таркиб топаётган тасаввурлар, тушунчалар воқеликни қанчалик тугри акс эттиришни аниқлаш имконини беради.

Укувчиларнинг фикр юритиш фаолияти махсус аклий жараёнлар асосида амалга ошади. Яъни материални муҳим ва муҳим бўлмаган хусусиятларни аниқлаш, улар уртасидаги тафовутлари белгилаш орқали бола мустақил фикр юритади. Педагогик психологияда укувчиларнинг аклий фаолиятида конкретдан абстракга - бўюмлар ва ходисаларнинг узини қуришдан улар ҳақида тушунчалар таркиб топтиришга ҳамда таърифлар, қонунларни узлаштиришга, бўюмлар тушунчаларнинг умумлаштирилган умумий хусусиятлари ва сифатлари ҳақида маъхум фикр юритишга утиш жараёни қатта урин эгаллайди. Таълим жараёнида ижодий тафаккур шаклланиб боради. Ижодий тафаккур мақсадни амалга ошириш йулида тугиладиган саволлар асосида («бу нима учун шундай қилинган», «бундай қилса бўлмайдими?» ва х.к) пайдо бўлади ва саволларга жавоб берувчи иш-ҳаракатларни тасаввур қилиш ва уйлашда ривожланади. Ижодий тафаккур амалий тафаккур (теварак-атрофдаги воқеликни узлаштириш йули билан узимизга қеракли реал нарсаларни ва ходисаларни олишга ёки яратишга қаратилган тафаккур) асосида пайдо бўлади. Амалий тафаккур узига ҳос хусусиятга эга. Яъни амалий муҳоқамаларда укувчини объектларга, муайян мақсадларга таъсир утказиш йули билан шу объектларга узгартириш мумкинлигига қатъий қилиб айтилади ёки рад қилинади. Натижада «бундай бундай қилиш мумкин ёки қилиб бўлмайди», «бу мана шундай қилинади» деб уни уз муҳоқамаларида акс эттиради. Мактабларда қупинча фанларни урганиш вва уни саноатда, қишлоқ ҳужалигида тадбик қилиш укувчиларнинг ижодий тафакқурини усишига ёрдам беради. Укувчиларда

техника ихтирочилик, саноат, кишлок хужалиги масалаларига булган кизиқишлар, моделлар, конструкциялар яшаш, электротехника билан шугулланиш, дала ишларида катнашиш кабилар ижодий тафаккурни шаклланиши ва ривожланиб боришида энг асосий усуллардир.

Хозирги кунда укувчиларнинг билиш фаолиятини фаол, мустакил, ижодий тафаккурини авж олдириш мактаб таълимининг энг мухим вазифаларидан бирига айланиб бормокда. Демак, таълимнинг асоси - укутувчининг укувчиларга етказадиган мул-кул ахборотини эсда олиб колиш эмас, балки бу ахборотни олиш жараёнида укувчиларнинг узлари актив иштирок этиши, уларнинг мустакил фикр юритишини, мустакил билим олиш кобилиятини, маълумотни ошириш кобилиятини аста-секин шакллантириб боришдан иборат булмоги лозим. (назорат саволларини ёзиш керак)

Инсон шахснинг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятларива қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон – биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган хусусиятлар (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларнинг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъект ива ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Хўш одам психикаси ва ҳатти-ҳаракатларида намоён бўладиган бу хусусиятларни нималар сирасига киритиш мумкин? Инсон психикасининг табиати биологикми ёки инқилобий характерга эгами?

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий характерга эга. Шу боис бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим биогенетик концепция, назария бўлса, иккинчи оқим социогенетик концепциядир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи биогенетик оқим XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Бола психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмокда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик

тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл Билан азалдан белгиланиб, инсон организмига жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай бу оқим намоёндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари «ички қонунлар» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарса, биологик олимларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуктаси) тақдир томонидан белгиланиб қўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда таҳсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Пюрндайх ўқувчиларнинг «табиий кучлари» ва «туғма майллар»ини психик ривожланишнинг етакчи омили қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири-иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи-инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари Билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намоёндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тариқасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ инстинктив майллар жамиятда ҳудди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб

кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «комплекслар»га бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби Айни шу «комплекслар»нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан-очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин ҳомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири анна шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган Яна бир таълимот-социогенетик концепция-қобилиятларнинг тараққиётини фақат теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвеций таълимотидан бошланган. К.Гельвецийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, руҳий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намоёндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ғоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини урганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки XVIII асрнинг охирида XIX асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Ўша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмайди.

Социогенетик концепция намоёндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши асосан тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотга кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк дунёга келган янги чақалок боланинг руҳини топ-тоза доскага, тахтага ўхшатади. Унинг фикрича,

боланинг топ-тоза тахта тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар Билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди.

Бу таҳлил этган ҳар икала йўналишнинг намоёндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хуссиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки одам шахс сифатида мунтазам қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда ҳайвонлар теvarак-атрофдаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теvarак-атрофидаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради, ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлди-ки, одамдаги туғма, ирсий механизмлари унинг, психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб Бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян роль ўйнайди. Фақат бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола анна шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.